

8D02310 (6D020500) – Филология білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін Сматова Алия Ералиевнаның дайындаған «Қазақ және ағылшын топонимиясының лингвоконцептологиялық сипаты» тақырыбындағы диссертациясына

АННОТАЦИЯ

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдердің лингвоконцептологиялық сипатын, олардың когнитивтік құрылымын, этномәдени мазмұнын және ұлттық дүниетанымды танытудағы қызметін салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге арналған. Зерттеуде жер-су атаулары тек географиялық нысандарды атайтын тілдік бірліктер ретінде ғана емес, сонымен бірге белгілі бір этностың тарихи тәжірибесін, мәдени құндылықтарын, дүниені қабылдау ерекшеліктерін және ұжымдық жадын сақтайтын лингвомәдени таңбалар ретінде қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде антропоцентристік парадигманың дамуы тілдік бірліктерді адамның танымдық әрекетімен, ұлттық санасымен және мәдени тәжірибесімен бірлікте зерттеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, топонимдерді когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология аясында зерделеу олардың номинативтік қызметін ғана емес, мағыналық, уәждік, ассоциативтік, символдық және этномәдени ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Қазақ және ағылшын топонимдерін салыстыра зерттеу арқылы екі халықтың қоршаған орта туралы білімдері, табиғат нысандарына қатысты түсініктері, тарихи-әлеуметтік тәжірибесі мен ұлттық дүниетанымының тілдегі көрінісін айқындауға болады. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми бағыты – қазақ және ағылшын топонимдерін лингвокогнитивтік және лингвоконцептологиялық тұрғыдан талдау, топонимдік концептілердің құрылымын анықтау, олардың вербалдану ерекшеліктерін сипаттау және ұлттық топонимдік кеңістіктің этномәдени мазмұнын ашу. Бұл бағыт топонимиялық жүйені тіл, сана және ұлт арасындағы өзара байланыс негізінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Топонимдер – халықтың тарихын, мәдениетін, дүниетанымын және табиғи ортамен байланысын бейнелейтін тілдік бірліктер. Олардың қалыптасуы мен өзгеруіне тілдік, тарихи, әлеуметтік және мәдени факторлар ықпал етеді. Сондықтан қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивтік тұрғыдан салыстыра зерттеу олардың семантикалық, номинациялық және этномәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Топонимдерде халықтардың табиғат, жануарлар, өсімдіктер, қоныстар мен тарихи оқиғалар туралы танымдық тәжірибесі көрініс табады. Оларды лингвоконцептологиялық тұрғыдан талдау ұлттық топонимдік кеңістіктің құрылымын, концептілердің мәдени мазмұнын және дүниенің тілдік бейнесіндегі қызметін айқындауға бағытталған. Зерттеудің өзектілігі қазақ және ағылшын топонимдеріндегі ортақ және ұлттық ерекшеліктерді анықтау, топонимдік концептілердің когнитивтік әрі этномәдени қызметін сипаттау және когнитивтік ономастика мен ономастикалық лингвоконцептологияның теориялық негіздерін дамыту қажеттілігімен айқындалады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ және ағылшын топонимдерінің дүниенің тілдік бейнесіндегі орнын анықтау, топонимдік концептілердің этномәдени ерекшеліктерін ашу және екі халықтың жер-су атауларына қатысты білімдері мен түсініктерін когнитивтік және лингвоконцептологиялық тұрғыдан жүйелеу. Сонымен қатар зерттеу қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдердің коннотативтік мағынасын, номинациялық уәждерін және ұлттық сана құрылымындағы қызметін салыстырмалы түрде сипаттауға бағытталған.

Осы мақсатқа сәйкес төмендегідей міндеттер қойылған:

1. Қазақ және ағылшын топонимдерінің шығу тегін, тарихи дамуын, семантикалық және коннотативтік ерекшеліктерін когнитивтік тұрғыдан талдау.

2. Топонимдік номинацияның лингвокогнитивтік негіздері мен психолингвистикалық механизмдерін анықтау.

3. Қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасуына ықпал еткен этномәдени факторларды, халықтардың тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығы мен дүниетанымын салыстыра зерттеу.

4. Ономастикалық концептілердің лингвомәдени және семиотикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ түр-түс, «дала», «ауыл», «жануарлар», «өсімдіктер» концептілерінің топонимдерде көрініс табуын айқындау.

5. Топонимиялық және мифонимиялық бірліктердің этномәдени мазмұнын, көркем мәтіндердегі қолданысын және ұлттық дүниетанымды таныту қызметін сипаттау.

6. Ұлттық топонимдік кеңістіктің категориалды аймақтарын, идеографиялық мазмұнын, топонимдік ақпарат түрлерін жүйелеп, «ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» концептілерінің когнитивтік матрицаларын модельдеу.

7. Қазақ және ағылшын топонимдеріндегі тарихи, әлеуметтік, саяси және идеологиялық факторлардың ықпалын анықтап, олардың ұлттық мәдени код ретіндегі ортақ және айырым белгілерін сипаттау.

Зерттеу нысаны – қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдер, олардың номинативтік қызметі, халықтың тілдік санасында когнитивтік тұрғыдан репрезенттелуі және ұлттық топонимдік кеңістікті қалыптастырудағы рөлі.

Зерттеу пәні – қазақ және ағылшын топонимдерінің лингвоконцептологиялық құрылымы, семантикалық және коннотативтік ерекшеліктері, номинациялық уәждері, этномәдени мазмұны, концептілердің вербалдану жолдары және олардың дүниенің ұлттық тілдік бейнесіндегі қызметі.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың ономастика, топонимика, когнитивтік лингвистика, лингвоконцептология, этнолингвистика және лингвомәдениеттану салаларындағы ғылыми тұжырымдары құрайды. Атап айтқанда, Т.Жанұзақ, Г.Б.Мадиева, Қ.Қ.Рысберген, Б.Тілеубердиев, С.Қ.Иманбердиева, Ф.М.Әшімханова, А.Ж. Құлмағамбетова, А.В.Суперанская, В.А.Маслова, С.И.Гарагуля, В.В.Красных, F.Colman, V.Smart, P.H. Reaney, G.B. Adams, R.Coates, C.C. Smith, A.Room, K.Cameron және P.Hanks еңбектері топонимиялық материалды теориялық тұрғыдан зерделеуге негіз болған. Когнитивтік және концептілік бағыттарды, ұлттық мәдениеттің тілдегі көріністерін зерттеуде Ә.Қайдар, Н.Уәли, Р.Сыздық, Ж.Манкеева, Б.Қасым, Қ.Ә.Жаманбаева, А.Жартыбаев, Д.Пашан, Л.В.Гнаповская, В.И. Карасик және Дж. Лакофф еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынған. Зерттеу барысында топонимиялық жүйе құрылымдық-семантикалық бірліктер жиынтығы ретінде ғана емес, белгілі бір этностың когнитивтік тәжірибесі мен мәдени ақпаратын сақтайтын концептілік жүйе ретінде қарастырылады. Мұндай әдіснама топонимдердің тілдік құрылымы мен семантикасын ұлттық сана, тарихи тәжірибе және мәдени ортамен байланыстыра талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдістері мен материалдары Зерттеуде сипаттамалы, жүйелеу, салыстырмалы-салғастырмалы, жіктеу және түйіндеу әдістері қолданылған. Сонымен қатар когнитивтік және концептілік талдау, компоненттік талдау, мәтінді талдау, статистикалық-жиілік әдістері пайдаланылған. Концептілердің когнитивтік матрицаларын модельдеу арқылы топонимдердің құрылымдық құрамдас бөліктері, мәдени мазмұны және өзара байланыстары қарастырылады. Аталған әдістер қазақ және ағылшын топонимдерінің семантикалық құрылымын, номинациялық негіздерін, этномәдени ерекшеліктерін және лингвомәдени қызметін кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Салыстырмалы-салғастырмалы талдау екі тілдегі топонимдердің ортақ және ерекше белгілерін анықтауға, ал когнитивтік талдау атаулардың халықтың танымдық тәжірибесімен байланысын ашуға бағытталған. Зерттеу материалдары ретінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі жер-су атауларын қамтитын лингвистикалық, топонимдік және энциклопедиялық сөздіктер, анықтамалықтар, ғылыми-көпшілік әдебиеттер,

фразеологиялық сөздіктер және тарихи дерекнамалар пайдаланылған. Сонымен бірге қазақ және ағылшын тілдеріндегі көркем мәтіндерде кездесетін топонимдер олардың контекстік, мәдени және концептілік қызметін анықтау мақсатында қарастырылған.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология тұрғысынан салыстырмалы түрде қарастырумен, топонимдік концептілердің құрылымын және этномәдени мазмұнын анықтаумен байланысты.

Зерттеудің негізгі ғылыми жаңалықтары төмендегідей сипатталады:

1. Қазақ және ағылшын топонимдері когнитивтік лингвистика мен лингвоконцептология аясында салыстырмалы түрде талданып, олардың номинациялық, семантикалық және этномәдени ерекшеліктері айқындалды.

2. Ономастикалық концепт когнитивтік категория ретінде қарастырылып, қазақ және ағылшын топонимдік кеңістігіндегі концептілердің құрылымы мен мазмұнын жүйелеу ұстанымдары ұсынылды.

3. Қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасуына ықпал ететін тарихи, әлеуметтік, тілдік және этномәдени факторлар салыстырылып, олардың ұлттық дүниетаныммен байланысы сипатталды.

4. Түр-түс, жануарлар мен өсімдіктерге қатысты топонимдердің когнитивтік және лингвомәдени ерекшеліктері салыстырылып, олардың табиғи орта мен дәстүрлі шаруашылық тәжірибесін бейнелеудегі қызметі анықталды.

5. «Ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» этнотопонимдік концептілерінің когнитивтік матрицаларын модельдеу арқылы ұлттық топонимдік кеңістіктің категориялық құрылымын сипаттау ұстанымдары жүйеленді.

6. Топонимдік ақпараттың мекенжайлық, тілдік, этномәдени, ғылыми, тарихи-деректік және лингвоәлеуметтік түрлері жүйеленіп, географиялық атаулардың ақпараттық және мәдени қызметі сипатталды.

7. Қазақ және ағылшын топонимдерінің көркем мәтіндердегі қолданысы мен тарихи-саяси өзгерістері қарастырылып, олардың ұлттық мәдени кодты, тарихи жадты және қоғамдық тәжірибені танытудағы қызметі айқындалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ және ағылшын топонимдерін географиялық нысандардың атаулары ғана емес, ұлттық дүниетаным мен тарихи-мәдени тәжірибені жинақтайтын когнитивтік және лингвомәдени бірліктер ретінде салыстырмалы зерттеуге негізделеді. Сонымен қатар топонимдік концептілердің құрылымын, этномәдени мазмұнын және ақпараттық қызметін өзара байланыстыра қарастырумен ерекшеленеді.

1. Зерттеудің негізгі нәтижелері. Зерттеу барысында қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасуы, семантикалық ерекшеліктері және коннотативтік мағынасы когнитивтік тұрғыдан қарастырылды. Топонимдердің қалыптасуына тілдік, тарихи, әлеуметтік және этномәдени факторлардың ықпал ететіні айқындалды. Екі тілдегі географиялық атаулардың тарихи тілдік қабаттары мен мәдени ықпалдастық белгілері сипатталды. Топонимдік номинацияның лингвокогнитивтік негіздері қарастырылып, географиялық атаулардың халықтың ұжымдық тәжірибесімен, дүниетанымымен және қоршаған ортаны қабылдауымен байланысы анықталды. Қазақ және ағылшын топонимдеріндегі табиғи ортаға, дәстүрлі шаруашылыққа және мәдени танымға қатысты атаулар салыстырылды. Түр-түс, жануарлар мен өсімдіктерге байланысты топонимдердің этномәдени мазмұны сипатталып, олардың ұлттық дүниетанымды танытудағы қызметі айқындалды. Ономастикалық концептілердің лингвомәдени және семиотикалық ерекшеліктері сараланып, «ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» концептілерінің ұлттық топонимдік кеңістікті сипаттаудағы маңызы көрсетілді. Осы концептілердің когнитивтік матрицаларын модельдеу арқылы олардың мағыналық құрылымы мен өзара байланысын жүйелеу көзделді. Топонимдердің көркем мәтіндердегі қолданысы қарастырылып, олардың географиялық нысанды атаумен қатар, тарихи естелік пен мәдени ассоциацияларды жеткізу мүмкіндігі сипатталды. Топонимдік ақпарат мекенжайлық, тілдік, этномәдени, ғылыми, тарихи-деректік және лингвоәлеуметтік түрлерге жіктелді.

Сонымен қатар географиялық атаулардың тарихи, әлеуметтік, саяси және идеологиялық өзгерістермен байланысы қарастырылды. Жалпы, зерттеу қазақ және ағылшын топонимиясындағы ортақ когнитивтік белгілер мен ұлттық ерекшеліктерді анықтауға, топонимдердің мәдени ақпаратты сақтау және жеткізу қызметін сипаттауға бағытталды.

2. Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

1. Қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасуы мен мағыналық дамуы тілдік және экстралингвистикалық факторлармен байланысты. Географиялық атаулардың номинациялық негіздері халықтың тарихи-мәдени тәжірибесі, дүниетанымы және шаруашылық қызметі арқылы сипатталады.

2. Топонимдік номинацияның лингвокогнитивтік негіздері географиялық нысандар туралы білімнің тілдік бірліктер арқылы берілуінен көрінеді. Топонимдер ұлттық тілдік бейнені қалыптастыруға қатысатын лингвомәдени бірліктер.

3. Қазақ және ағылшын топонимиясының тарихи тілдік қабаттары әр халықтың тарихи дамуымен және тілдік байланыстарымен сабақтасады. Географиялық атаулардың қалыптасуын салыстырмалы зерттеу екі елдің топонимдік қорындағы ортақ және айырым ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

4. Түр-түс, жануарлар мен өсімдіктерге қатысты топонимдер халықтардың табиғи ортаны қабылдауын, шаруашылық тәжірибесін және мәдени түсініктерін бейнелейді. Оларды салыстырмалы талдау қазақ және ағылшын дүниетанымындағы этномәдени ерекшеліктерді сипаттауға негіз болады.

5. Топонимиялық және мифонимиялық бірліктердің этномәдени мазмұны ұлттық дүниетаныммен және мәдени ассоциациялармен байланысты. Олардың көркем мәтіндердегі қолданысы тарихи-мәдени ақпаратты жеткізу қызметімен ерекшеленеді.

6. «Ауыл», «қоныс», «тау», «су», «дала» концептілері ұлттық топонимдік кеңістіктің когнитивтік құрылымын сипаттайтын негізгі категориялар ретінде қарастырылады. Олардың когнитивтік матрицаларын модельдеу концептілердің мағыналық құрамын және өзара байланысын жүйелеуге мүмкіндік береді. Топонимдік ақпаратты жіктеу географиялық атаулардың тілдік, этномәдени, тарихи және әлеуметтік мазмұнын кешенді сипаттауға негіз болады.

7. Қазақ және ағылшын топонимдерінің қалыптасуы мен өзгеруіне тарихи, әлеуметтік, саяси және идеологиялық факторлар ықпал етеді. Сондықтан топонимдерді зерттеу барысында олардың тілдік құрылымы мен семантикасымен қатар, тарихи контексті және қоғамдық қызметі де ескерілуі қажет.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Зерттеудің теориялық маңызы қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивтік ономастика мен ономастикалық лингвоконцептология тұрғысынан қарастыруға, топонимдік концептілердің құрылымы мен этномәдени мазмұнын сипаттауға және ұлттық топонимдік кеңістіктің тілдік табиғатын түсіндіруге қосатын үлесімен айқындалады. Зерттеу нәтижелері когнитивтік лингвистика, лингвоконцептология, салыстырмалы тіл білімі, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, прагмалингвистика және ономастикалық семиотика салаларындағы теориялық мәселелерді дамытуға негіз бола алады. Сонымен қатар зерттеу топонимиялық жүйені тіл, сана және ұлт бірлігі аясында қарастырудың әдіснамалық мүмкіндіктерін кеңейтеді. Жұмыстың практикалық маңызы алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарында жалпы тіл білімі, лексикология, ономастика, топонимика, когнитивтік лингвистика, лингвоконцептология, лингвомәдениеттану және психолінгвистика пәндері бойынша дәрістер мен семинарлар жүргізуде қолдану мүмкіндігімен байланысты. Зерттеу материалдары арнайы курстар, оқу құралдары мен ғылыми еңбектер дайындауда, сондай-ақ қазақ және ағылшын топонимиясын салыстырмалы зерттеуде пайдаланылуы мүмкін. Зерттеу тұжырымдары ұлттық топонимдік кеңістікті жүйелеуге, топонимдік концептосфераны сипаттауға және этномәдени ақпаратты топонимдік бірліктер арқылы талдауға бағытталған келешектегі ғылыми жұмыстарға да негіз бола алады.

Жұмыстың талқылануы мен жариялануы

1. Web of Science Core Collection, Scopus халықаралық рецензияланатын журналдардағы мақалалар

1. The verbalization of toponymic concepts in literary texts, International Journal of Society, Culture, & Language, 14(2), 2026 ISSN 2329-2210, P.346-362.
2. Psycholinguistic and cognitive foundations of Kazakh and English mythotoponyms: A Comparative Linguistic Study, International Journal of Body, Mind and Culture 13(8), 2026-1684, Vol. 13, Issue 8.

2. Уәкілетті орган ұсынған басылымдардағы жарияланымдары

1. Топонимиялық концептілердің эпикалық көркем мәтінде вербалдануы «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» ғылыми журналы. №5 (49). Астана, 2018. Б.15-17.
2. Қазақ этносының дүние көрінісін бейнелейтін топонимиялық жүйесі «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» ғылыми журналы. №6 (69). Астана, 2018. Б.54-57.
3. Қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивті бағытта зерттеу «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» ғылыми журналы. №11/12 (43). Астана, 2019. Б.322-327.
4. Топонимдердің номинативтік қызметіндегі лингвомәдениет танымдық аспектілері «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» ғылыми журналы. №12/1. Астана, 2019. Б. 265-270.
5. Linguocultural and Cognitive Features of Kazakh and English Toponyms. Scientific journal «Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University». Astana, 2025, P.114-132.
6. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі этномәдени кеңістік: мифотопонимдерді салыстырмалы талдау. Абылай хан атындағы ҚазХк және ӨТУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы 2 (81) 2026, 411-432.

3. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар жинақтарында

1. Топонимдердегі түр-түс атауларының репрезентелуі ерекшелігі «Әуезов оқулары-19: Тәуелсіз Қазақстанға -30 жыл» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференциясының еңбектері. Шымкент, 2021. Б.259-261.
2. The principles and comparison of plant names in Kazakh and English toponymy Proceedings VIII International annual conference «Industrial Technologies and Engineering» ICITE – 2021. Shymkent, 2021. P.301-305.
3. Onomastics and topographical elements in English place names. «Әуезов оқулары-21: Жаңа Қазақстан- еліміздің болашағы» М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция еңбектері. Шымкент, 2023. Б.73-77.